

МОНОДІЯ

ЛІТУРГІЙНА МУЗИКА ВІЗАНТІЙСЬКО-СЛОВ'ЯНСЬКОГО ОБРЯДУ

Під візантійсько-слов'янським обрядом ми розуміємо візантійський обряд у формі (і з відхиленнями), як це зустрічаємо у слов'янських народів — болгарів, росіян, сербів і українців.

Усі ці народи отримали християнство й разом з ним запозичено релігійний обряд з Візантії. Болгари, росіяни, серби, як і переважна більшість українців, є православними, отже, відокремлені від Рима. Тільки декілька мільйонів українців Західної України (Галичини), які раніше називали себе також русинами, і частина українських емігрантів у Західній Європі та на інших континентах, є католиками (уніатами), але зберігають візантійський обряд.

Всі ці народи — болгари, росіяни, серби й українці — вживають у богослуженні церковнослов'янську мову (її називають також старослов'янською чи староболгарською). Ця мова, як і латинська, є мертвою. Проте вона є зрозумілою майже всім слов'янам.

Виняток щодо мови становить українська автокефальна православна церква, яка після Першої світової війни ввела в службу сучасну українську мову. Українська церква, підпорядкована московському патріархату, і українська католицька (унійна) церква користуються старослов'янською мовою. Правда, вимова старослов'янських текстів в українській церкві є дещо іншою, ніж у росіян.

Найважливішими службами візантійсько-слов'янського обряду є:

1. Літургія св. Іоана Златоустого, тобто звичайна Обідня Служба Божа, що відправляється в будні та щонеділі.
2. Літургія св. Василя, що відправляється лише в різні неділі посту та в деякі інші святкові дні. Це дуже давня й розширена форма Літургії, яка пізніше була скорочена св. Іоаном Златоустим.
3. Літургія Пржедєосвященних Дарів, що відправляється у певні дні Великого посту.
4. Різні види Вечірньої служби.
5. Утрєня.
6. Часи та служби на різні випадки.

Всі ці служби містять в собі різні види богослужбових співів. Деякі з них повторюються у більшості служб, інші звучать лише поодинокі в той чи інший день; всі ці служби мають постійні або ж перемінні співи.

У візантійсько-слов'янському обряді маємо співи, які підпорядковані системі восьми гласів, і співи, що стоять поза восьмиглассям.

З мелодичної точки зору розуміємо три різні типи богослужбових співів:

1. Святкове читання богослужбових текстів, одноголосне, головним чином дияконом або священиком. У різних частинах Західної України (Галичини) читали *Вірую* та проповіді.

2. Святкове, переважно антифонне, інтонування богослужбових текстів, особливо псалмів, церковними співаками чи всіма вірними.

3. Збагачені мелодично гимни, тропарі, кондаки, стихирі і т.п.

Ці три типи богослужбових співів знаходимо у всіх слов'янських народів візантійського обряду, а також у народів, що мають певну самостійність богослужбової музики, власні мелодії, навіть власний стиль співу. Отже, можна говорити про спільний візантійський чи візантійсько-слов'янський обряд у слов'янських народів. Але коли ми говоримо про богослужбову музику, відмежувавшись від усіх взаємовпливів і контактів, не беручи до уваги загального зв'язку з давньою візантійською богослужбовою музикою, треба сказати, мабуть, і про національну, хоч і не фольклорну, але в кожному разі народну болгарську, російську, сербську й українську музику. Отож, ми маємо не тільки українську, сербську, російську і болгарську церковну музику, ми маємо в богослужбовій музиці цих народів, особливо українців і росіян, різні варіанти і діалекти церковних мелодій (так званий розспів чи напів). Так, наприклад, серед російських літургійних мелодій знаходимо давні типи знаменного розспіву, московські типи, київські, новгородські, казанські і т.п., серед українських літургійних співів — напиви київський (українсько-київський напів), чернігівський, карпато-український і т.д.

Взаємні впливи в ділянці літургійної музики зумовили запровадження різними народами літургійних мелодій інших народів. Зокрема, росіяни багато століть уживають болгарські, грецькі, сербські та українські літургійні мелодії. Це зумовлене різними причинами — як загальнокультурними й церковними впливами, так і характером літургійних мелодій; деякі мелодії, як-от російський *большой заменный распев*, є дуже обширні, мелізматичні, багато прикрашені, так що богослуження дуже розтягнуте в часі. Отож не дивно, що українські літургійні мелодії поширилися в усьому східнослов'янському світі.

Літургійні мелодії, знані росіянам і українцям під назвою *болгарський розспів* (болгарський спів), часто відзначаються піднесеним, святковим, іноді патетичним характером. Так звані грецький і київський скорочені типи співів мають майже постійний речитативний характер. Їх виконання в часі скорочене до мінімуму.

Відмінності спостерігаються також у святковому читанні священників і дияконів різних народів. У російській, а також українській православній церкві багато читалося одноманітним тоном, причому, час від часу змінюється лише його висота. На Західній та Карпатській Україні при святкових читаннях літургійних текстів значну роль відігравав елемент імпровізації. Є, щоправда, різні традиційні, передавані усно мелодичні звороти (формули) літургійного читання, але вони видозмінюються й пристосовуються кожним священником і дияконом індивідуально до кожного тексту зокрема. Це часто співпадає із ступенем урочистости. Так, наприклад, літургійні тексти похорону виголошуються дещо по-іншому, ніж під час недільної Обідні. Але все це головним чином залежить від індивідуальної музикальності та смаку дияконів і священників, які надавали під час читання певного настрою цілій службі.

Виконання літургійних співів було відмінним у різні періоди та в різних народів. Первісно літургійна музика у слов'янських народів візантійського обряду виконувалася одноголосно (сольно або в унісон). Першою країною, де закріпилася багатоголосна музика візантійського обряду, була Україна. Це сталося, правдоподібно, у 16 ст., в кожному разі не пізніше. У другій половині 17 ст. росіяни під впливом і за допомогою українських співців ввели багатоголосну літургійну музику. Болгари та серби перейняли багатоголосну літургійну музику з Росії лише у другій половині 19 ст. Багатоголосні хорові співи поширювалися головним чином у більших містах Югославії та Болгарії. У багатоголосній літургійній музиці знаходимо дві різні головні групи співів:

- 1) обробки давніх традиційних літургійних мелодій для хору;
- 2) оригінальні твори новітніх композиторів на літургійні тексти.

Існують також перехідні форми, тобто вільне використання давніх мелодій у нових композиціях. Але це вже належить до ділянки індивідуальної творчости композиторів і ми не будемо займатися тут цією проблемою.

Ми хотіли б лише відзначити, що крім давніх багатоголосних літургійних мелодій для хору, в українських і сербських церквах ми знайшли народне багатоголосся. Щоправда, це багатоголосся виявляє лише деякі елементи народного багатоголосся. В українських католицьких церквах такі літургійні співи називаються *самоїлка* або *самолівка* й співаються в такий спосіб: один співак веде головну мелодію, а всі інші вірні — *другий голос*, своєрідний імпровізований супровід. Отже, тут маємо справу з певним видом народного співу. Однак не всі літургійні співи виконувалися саме так. Таким способом, тобто *самолівкою*, виконувалися лише недільні співи Літургії св. Іоана Златоустого та деякі розділи Вечірні та Утрені., використовуючи

дуже прості пісенні мелодії, що мають мало спільного з давніми українськими літургійними мелодіями. Перемінні співи, як-от тропарі, стихирі та ін., співаються здебільшого в один голос окремими церковними співаками (дяками). Ці перемінні співи належать до найдавніших і найкращих співів української церкви, хоча й тут зустрічаємо певні місцеві мелодичні варіанти й діалекти.

Своєрідне гомофонне чотириголосся (три чоловічі голоси й один дитячий) утворилося напротязі століть у київському монастирі Печерська лавра. Ці багатоголосні співи передавалися з покоління в покоління; вони були зібрані й опубліковані 1910 р. в книзі *Нотний обиход*¹. Ці співи безперечно належать до найкращих літургійних співів української та візантійської Східної церкви.

Виконання, тобто напів, яким співаються богослужбові співи, також є досить різним у різних народів, у різних місцевостях та різних центрах церковної культури. Катедральні та сільські церкви, церкви у великих містах і монастирях виконують літургійні мелодії власними напівами, причому, йдеться іноді про значну різницю, особливо у темпі та ритмічному групуванні окремих фраз.

Російські співаки, наприклад, частіше мають нахил до акцентного декламування, причому, кожен склад тексту має досить сильний наголос. Навпаки, деякі українські співаки, особливо Західних областей України, схиляються до мелодичного заокруглювання й пісенного способу виконання. У сербів і болгарів можна зустріти окремі мелізматичні прикраси літургійних співів, які вказують на східні впливи.

Літургійні пісенні книги та нотні записи мають власну історію розвитку в кожного з слов'янських народів. У болгарів і сербів збереглося декілька богослужбових пісенних книг з 12 ст. З наступних століть не збереглося пісенних пам'яток — очевидно, все загинуло під час воєн і ворожих загарбань. Ті літургійні мелодії, що збереглися в Сербії до нашого часу шляхом усної передачі, були зібрані Корнелієм Станковичем (пом. 1865 р.)², а пізніше Мокраняцем вийшли друком в Белграді (1922) в сучасній нотації під назвою *Осмогласник*³. В Болгарії збереглося ще менше власних літургійних мелодій, тому що в болгарській церкві, яка довгий час знаходилася під грецькою церковною ієрархією, грецькі літургійні мелодії та грецька нотація стали панівними.

Іншою є ситуація в ділянці літургійних пісенних книг і нотації у Східній Європі. Тут також, особливо в Україні, багато втрачено

¹ Нотний Обиход Киево-Печерской Успенской лавры, Киев 1910 (ред.).

² К. С т а н к о в и ћ. Српско народно црквено појање, књ 1, 2, 3, Беч 1862, 1864 (фототипічне перевидання: Београд — Нови Сад 1994) (ред.).

³ М о к р а њ а ц Ст. Ст. Осмогласник (Српско народно црквено појање, I), Београд 1922 (ред.).

під час війн, повстань і чужинецьких загарбань; багато з того, що вціліло, було забрано у Росію і стало для більшості дослідників недоступним. Проте можна уявити собі загальну картину розвитку як російських, так і українських літургійних пісенних книг і нотопису.

Цей розвиток у росіян і українців почасти проходив спільно і паралельно, іноді по-різному. Первісно в усьому східноєвропейському світі використовувались так звані знамена. Очевидно, у 16 ст. разом з багатоголоссям українці запровадили у себе п'ятилінійну систему нотопису і створили власне нотне письмо *київське знам'я*. Десь у кінці 17 ст. це нотне письмо було запозичене росіянами. Лише російські старообрядці даліше продовжують застосовувати давній знам'яний нотопис.

Усі ці літургійні пісенні книги були рукописними. І лише на початку 18 ст. (1700 і 1709 рр.) українці вперше у Львові надрукували Ірмологіон. Це була збірка найбільш уживаних літургійних співів, впорядкованих за 8 гласами. Опісля слідували різні інші видання цього Ірмологіону у Львові та Почаєві. І лише через 70 років в Росії, в Москві, вперше було надруковано великий збірник літургійних мелодій. Ці книги — Обиход, Октоїх, Ірмологіон, Празники і Тріодь — ввібрали найпоширеніші в Росії російські, українські (київські), болгарські, сербські та грецькі літургійні співи. Пізніше виходили й інші невеликі збірники вибраних літургійних співів.

Всі українські та російські літургійні пісенні книги подають літургійні мелодії одноголосно й використовують київську систему нотного письма. І лише пізніше з'явилися відмінні від них співи в чотириголосній хоровій обробці. Ми б хотіли тут вказати на деякі українські збірники, в яких усно передані літургійні мелодії були записані й опубліковані в нашому столітті. Найважливішими з них є, очевидно, два збірники з Карпатської України:

І.Бокшай. Церковное Простопініє, Ужгород 1906;

І.Хома. Простопініє Карпатської Русі, Мукачів 1930.

Поодиноке застосування органу, фісгармонії та навіть оркестру в деяких українських церквах у різний час, особливо ж у 17-18 ст., належить до окремих випадків і повинно розглядатися як місцеве явище. Взагалі українці використовували головним чином вокальну культуру без інструментального супроводу. Де не було хору, церковний співак (дяк) та вірні імпровізували власний вокальний супровід до головної мелодії. Зрештою, літургійна музика є чисто вокальною в усьому візантійському обряді.

Різноманітні політичні, культурні та інші фактори зумовили розвиток літургійної музики у різних слов'янських народів. Політична ситуація у Східній та Південно-Східній Європі зазнавала великих

Ein Gesang aus der Matutin, 1. Modus, von sog. „griechischer Gesangsweise“, weit verbreitet unter Russen und Ukrainern

Boh. Hos - po - dj, i ja - wy - sja nam, Bla - hos - lo - wen hrja - dyj wo im - ja Hos - pod - ne.
 Verkürzte Singweise:
 Boh. Hos - po - dj, i ja - wy - sja nam, Bla - hos - lo - wen hrja - dyj wo im - ja Hos - pod - ne.

Ein Teil der Anaphora aus der Liturgie des hl. Johannes Chrysostomus, Kijever Weise (Kyiwskyi Rozspiw)

Dos - toj - no i pra - wed - no jestj pok - la - nja - ty - sja Ot - su i Sy - nu i swja -
 to - mu Du - chu, Troj - i tce je - dy - no su - schnyj i ne roz - dil - - ny.

Derselbe Teil der Anaphora aus der Liturgie des kl. Basilius. Ebenfalls Kijever Weise

Dos - toj - - - - no i - - - - pra - - - -
 wed - no jestj - - - - po - kla - - - - nja - ty - - - - sja O - - - - tcu,
 i Sy - - - - nu, i swja - to - mu Du - - - - chu,
 i Swja - to - - - - mu Du - chu. Tro -
 i - tce je - dy - no susch - - - - nij - - - - i ne - roz - -
 dil - - - - nij i - - - - ne - roz - dil - - - - nij, Tro - i tci
 je - dy - no - susch - - - - nij i - - - - ne - - - - roz - - - - dil - nij.

Aus der Liturgie Praesantificatorum, so wie sie in der Westukraine (Galizien) gesungen wurde

Da - i - spra - - - - wyt - sja mo - - - - ly
 twa - - - - mo - ja, - - - - ja - - - - ka - ka -
 dy - lo pred. - - - - To - bo - - - - ju:
 wo - - - - zdi ja - - - - ni - je ru -
 ku - - - - mo - je - - - - ju
 sche - - - - rwa we - - - - tsche - - - - m - ja - ja

змін. Політичні кордони часто пересувалися, народи й країни були розділені по різних державах й зазнавали різних впливів. Так болгари й серби особливо сильно зазнали візантійських, а потім турецьких впливів; росіяни довгий час перебували під монголо-татарським ігом; українці були поділені між багатьма державами, проте їх міцні культурні зв'язки з Західною Європою мають тисячолітню історію. Все це не могло не вплинути на літургійну музику. Також не можна недооцінювати впливу власної національної музичної культури на літургійну музику. Це стає особливо зрозумілим там, де літургійні співи довгий час передавалися усно, що мало місце у болгарів, сербів і, частково, в українців.

Є ще багато інших питань у літургійній музиці різних слов'янських народів, які чекають відповіді. Проте вже закладено основи — особливо завдяки вивченню візантійської музики, які сповнюють нас оптимізмом, що в найближчому майбутньому й на ці питання будуть дані відповіді.

Die liturgische Musik des byzantinisch-slawischen Ritus, *Musik und Altar*, Heft 6, 1958, S. 163-167.

Переклад Андрія Ясіновського.